

УДК 811.161.2'367

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ДІЄСЛІВНОГО ФОРМАНТА -ова- > -ува- В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Уляна Штанденко

*Інститут української мови НАН України,
відділ історії української мови та ономастики,
вул. Грушевського 4/704, 01001, Київ, Україна,
тел. (044) 279 56 90*

Розглянуто на прикладі історичних та діалектологічних джерел розглянуто процес побутування та переходу давнього дієслівного суфікса ***-ova-** в найпоширеніший сучасний словотворчий формант **-ува-**. Здійснено огляд літератури та подано власні дослідницькі спостереження з цього питання.

Ключові слова: словотворчий формант, дієслівна деривація, суфікс **-ува-**.

Дериватологічний аналіз дієслів спирається на принципи послідовного зіставлення похідних і твірних основ з увагою на афіксальні словотвірні компоненти. У сучасній лінгвістиці поширеним є розмежування мовної структури і системи (під структурою розуміють специфічну будову однорідних лінгвістичних об'єктів – слів, а під системою – унормовану, цілісну сукупність самих цих об'єктів і їхніх відношень), проте все ж таки основною одиницею структури мови на словотвірному рівні визнають формант.

Найпоширенішим учасником дієслівного словотвірного акту на всіх етапах розвитку української мови став словотворчий формант **-ува-**.

Історія дієслівного суфікса ***-ova-** сягає до праслов'янської епохи. Як уважає А. Мейє, підтвердженням цього є функціонування таких утворень у грецькій та балтійських мовах. Зокрема, дієслова на **-цїо** (*коупоуш* „купувати” поряд із *коупь* „покупка” чи *воюш* „воювати” поряд із *вои* „воїн”) свого часу були досить поширеними, хоч початковий момент їхнього розвитку в слов'янських мовах не встановлено. Єдиною групою вихідних утворень, які можна порівняти з наведеними, є грецькі дієслова на **-εωω**. Функціонування дієслівного типу на ***-ova(ti)** спочатку розвивалося від іменників на позначення виконуваної дії, наприклад: від *обѣдь* було утворено *обѣдоуш* „обідувати”, від *бесѣда* – *бесѣдоуш* „бесідувати” [9, с. 183].

Відіменні деривати з суфіксом ***-ova-** були продуктивними також в праслов'янський період. Як зазначає Ф. Славський, у праслов'янській мові суфікс ***-ova-** творив дієслова від іменників: **darovati* „давати даром, дарувати” < **darъ* „дар”, **pirovati* „трапезувати, бенкетувати” < **pirъ* „бенкет”, **věrovati* „вірити” < **věra* „віра”; та від прикметників: **cělovati* „цілувати, поздоровляти” < **cělъ* „цілий, здоровий”, **milovati* „милувати, виявляти милість” < **milъ* „милий, дорогий”, **radovati* „радувати, втішати” < **radъ* „радий, задоволений”. Точні відповідники цього форманта маємо в балтійських мовах – **-ājuja**, **-āvo** [SP I, 48].

Оскільки суфікс ***-ova-** має дуже давнє походження, то деривати з цим формантом існують в усіх слов'янських мовах: українській **-ува(ти)/-юва(ти)** – *межувати*, *кхарювати*; російській **-ова(ть)/-ева(ть)** – *воевать*, *паровать*, *пустовать*; білоруській -

ава(ць)/-ява(ць) – *веславаць, друкаваць*; польській **-owa(ć)** – *biedować, żartować*; чеській **-ova(t)** – *besedovat, počovat*; словацькій **-ova(tʹ)** – *kružkovatʹ*; болгарській **-ува(м)** – *гладувам, господарувам*; македонській **-ува** – *верува, зимува*; серб. **-ова(ти)** – *лutowати* тощо [6, с. 148 – 149].

Суперечливим є питання етимології дієслівного суфікса **-ова-** (> **-ува-**). Г. Павський, В. Вондрак, А. Мейє зіставляють суфікс **-ова-** з грецькими дієсловами на **-εωω** (*βασιλεωω*) і вказують на їхнє походження від іменників із дифтонгічними основами на **-у-**. Інші лінгвісти пояснюють походження цього суфікса так званою морфологічною абсорбцією, що відбулася внаслідок переінтеграції морфологічної структури дієслів, на зразок *бы-ва-ти* > *б-ыва-ти*, *ко-ва-ти* > *к-ова-ти* (Г. Ульянов, А. Будилевич, В. Домбровський та ін.) [7, с. 217]. Водночас зміну дієслівного суфікса **-ова-** на **-ува-** в українській мові мовознавці пояснюють по-різному.

О. Потебня відзначав асимілятивний вплив звука **-ε-** на попередній голосний **-ο-**. У цьому явищі він убачав процес наскрізь фонетичного характеру, що виник не лише під впливом відсутності наголосу на **-ο-**, але й під впливом наступного звука **-ε-**, тобто, унаслідок так званого укання, ненаголошений **-ο-** змінився в **-у-** [13, с. 50]. І. Ягич вбачає тут результат морфологічної аналогії до форм теперішнього часу *кутую, малюю, торгую* і т. д. [16, с. 358]. З такою думкою погоджуються С. Бевзенко та В. Русанівський [1, с. 11; 14, с. 137].

Зазначимо, що зміна суфікса **-ова-** на **-ува-** в українських пам'ятках засвідчена досить пізно. Найраніші факти зафіксовано на початку XV ст., однак найширшого розповсюдження вони зазнали, як вказує П.Г. Житецький, з XVI – XVIII ст. [5, с. 89]. „Українські письменники XVII ст., – як зауважував з цього приводу П. Житецький, – уникали вживати **-у-** в дієсловах на **-ова-**, хоч у народній мові, без сумніву, у той час чулося в цих випадках і **-у-** поряд з **-ο-**. У деяких формах цих дієслів з'являється **-у-** і в книжній українській мові XVII ст.” [5, с. 86]. Зрештою, А. Кримський наводить і раніші приклади такої заміни з Буковинського Євангелія XIII ст. і на основі цих даних робить припущення про виникнення форм на **-ува(ти)** як діалектного явища в мові східних слов'ян ще в XII ст. [8, с. 481]. У явищі переходу дієслівного суфікса **-ова-** > **-ува-** А. Кримський вбачає взаємодію фонетичних і морфологічних чинників.

І. Ковалик пояснює це явище морфологічним чинником, на якому відбилися фонетичні впливи. І. Ковалик вважає, що велика кількість граматичних форм дієслів з основою, що закінчується на голосний **-у-**, не могла не позначитися на формуванні неозначеної форми на **-ува(ти)** (*купу-вати, куп-ува-ти*). Очевидно, що зміна **-ова-** > **-ува-** на українській мовній території з наявною зміною ненаголошеного **ο** > **у** мала в ньому підсилювальний чинник свого становлення й поширення [7, с. 217].

На українському мовному ґрунті процес переходу суфікса **-ова-** в **-ува-** закінчився у XVIII ст. – першій половині XIX ст., хоч у деяких південно-західних говорах, на відміну від літературної мови, функціонують дієслова з давнім формантом **-ова-**. Наприклад, у закарпатських говорах: *бубновати, таздовати, сторцовати* [10, с. 122], *старостовати, яровати* „проводити весняні роботи” [12, с. 54]; у говорі галицьких лемків: *чудовати ся, орудовати* [2, с. 135] та ін.

Наголосимо, що в староукраїнських пам'ятках XIV – XVIII ст. разом з дериватами на **-ова(ти)/-ува(ти)**, зафіксовано дієслівні суфікси у фонетико-графічному вигляді **-ева-**, **-ива-**, **-ьва-**, **-ѣва-**, **-ѣва-**, **-ѣва-**, **-ѣва-**. Як зазначає П. Житецький, дієслова з суфіксами **-ьва-**, **-ива-**, **-ева-** з XVI ст. почали зникати, поступаючись місцем дериватам з суфіксом **-ова-**, який часто набирав фонетичного вигляду **-ува-** [5, с. 89].

Зазначимо, що суфікс **-ова-** набув вигляду **-ува-/юва-** не тільки в українській мові, а

змінів своє фонетичне оформлення також і в інших слов'янських мовах. Так, у російській, польській, сербській мовах замість давнього форманта **-ова-** широко став використовуватися суфікс **-ыва-** (**-yva-**), **-ива-** (**-iva-**), меншою мірою він побутує в білоруській мові [7, с. 217].

Окремо зазначимо виявлені у староукраїнських пам'ятках так звані багатократні (ітеративні) дієслова з цим формантом, що вказують на повторюваність, багаторазовість дії. У текстах XIV – XVIII ст. цей тип дериватів творився за допомогою суфіксів **-ива-**, **-ова-**, **-ава-**, **-овыва-** від дієслівних основ на **-и(ти)**, **-а(ти)**, **-ува(ти)** тощо: *боронивати* „ітератив від *боронити*”, *воджовати* „ітератив від *водити*”, *волочивати* „ітератив від *волочити*”, *даивати* „ітератив від *давати*”, *гравати* „ітератив від *грати*”, *даровывати* „ітератив від *дарувати*”, *хоживати* „ітератив від *ходити*” і т. д. Наприклад: *ве(д)лу(з) свое(з) вбычаю, на (ж)мон(д)ски(х) труба(х) гравали* (1582, СУМ XVI – XVII VI, 69); *многими речми в потребах моих спомагала и даровывала* (1546, СУМ XVI – XVII VII, 179); *старосты Луцкии подводъ не даивали зъ возы, коли они хоживали на нашу службу* (ІСУЯ I, 660) та ін. З історії розвитку багатократних дієслів відомо, що „давнішому типові кратних дієслів була властива наявність суфіксів **-а-** (**-я-**); пізніше цей тип змінився на інший, який мав суфікс **-ыва-** (**-ива-**)” [11, с. 54]. І. Ковалик зазначає, що в процесі формування української мови, зокрема її морфологічно-словотвірної структури, колишні багатократнотворчі суфікси були втрачені [7, с. 214], їх замінив суфікс **-ова-**, що пізніше перетворився на **-ува-**. У сучасній українській мові наведені деривати не збереглися, а в поєднанні з префіксами перетворилися в ітеративні дієслова процесно-тривалої дії, наприклад: *прибрівувати, потупувати, помахувати, покурювати* тощо. Широкого вжитку у сучасній українській мові набули дієслівні утворення зі складним суфіксом **-овува-**: *закуповувати, обдаровувати, обмальовувати* та ін., однак вони є явищем новішого походження.

Важливо також відзначити, що в староукраїнський період XIV – XVIII ст. деривати з суфіксом **-ова-** не були настільки поширеними, як у сучасній українській мові, оскільки у той час вони поступалися продуктивністю дієсловам на **-и(ти)** та **-а(ти)**. Проте, у сучасній українській мові деривати з формантом **-ува/-юва-** є найуживанішими: понад третину всіх безпрефіксних дієслів сучасної української мови становлять дієслова, утворені за допомогою цього суфікса. Велику продуктивність зазначеного форманта пояснюють тим, що тільки він у сучасній українській мові творить нові дієслівні форми як від українських, так і від іншомовних твірних основ [15, с. 7].

У староукраїнський період XIV – XVIII ст. відіменні деривати з суфіксом **-ова-** (**-ува-**) залежно від частиномовної приналежності мотивуючої основи творили відсубстантивні та відад'єктивні похідні. Найпродуктивнішим і найпоширенішим був підтип відсубстантивних дієслів. Однак зазначений суфікс широко використовувався не лише у безпрефіксних відсубстантивних похідних, а часто вживався для творення префіксальних похідних від дієслівних основ з суфіксами **-и-**, **-а-**, **-і-**, причому більшість дериватів зазнавали семантичних змін, наприклад: *печатати* „друкувати” – *запечатувати* „закриваючи що-небудь, скріплювати печаткою”, *грозити* „попереджати про покарання” – *загрозувати* „з погрозою говорити що-небудь, містити в собі яку-небудь загрозу”, *твердити* „робити що-небудь твердим” – *підтверджувати* „доводити справедливості чого-небудь”, *казати* „говорити” – *приказувати* „повторювати що-небудь, наказувати” та інші. А також при додаванні префіксів дієслова з суфіксами **-и-**, **-і-** вступають у видові співвідношення з дієсловами на **-ова(ти)**. З огляду на це, значна кількість зафіксованих у пам'ятках XIV – XVIII ст. відсубстантивних дериватів з суфіксом **-ова-** є префіксально-суфіксальними похідними, що творять видову кореляцію. Вже у староукраїнський період дієслівний суфікс **-ова-** (**-ува-**) помітно витісняє деривати з суфіксом **-а-** (**-А-**): *узаконали* –

узаконовати, усиновляти – усиновлювати.

Не можна оминати того факту, що серед виявлених відсубстантивних дериватів з суфіксом **-ова-** значну кількість становили запозичення з інших мов, оскільки зазначений формант був найпродуктивнішим саме у сфері іншомовних дієслів староукраїнської мови. Як відзначає Л. Гумецька, „суфікс **-ова-** вже в XIV – XV ст. оформляв у слов'янських мовах запозичені іншомовні дієслова або на основі запозичених іншомовних імен творив слов'янські дієслова: пор. *голдovati* < пол. *holdować* < нім. *Hold*, *фалшовати* < пол. *falszować* < нім. *Falsch*” [4, с. 210]. З цього приводу В. Русанівський визнавав, що на активізацію суфікса **-ова-** у XVI – першій половині XVII ст. мала вплив польська мова. Порівнюючи статистичні характеристики кінцевих афіксів в українських дієсловах різних історичних періодів, дослідник виявив, що коло дієслів із цим суфіксом, порівняно з попереднім періодом XIV – XV ст. значно розширилося. Немає сумніву, що такі слова, як *панувати, зопсовати, жартувати* та ін., українська мова запозичила з польської або за посередництвом польської. Цей же афікс вживається у багатьох широко вживаних дієсловах східно- або праслов'янського походження [14, с. 112].

Однак треба розрізняти іншомовні дієслова з суфіксом **-ова-**, що вже транспозиційно оформленими ввійшли в українську мову, та ті деривати, що утворилися власне на українському мовному ґрунті за допомогою суфікса **-ова-** від іншомовних імен, хоч зрозуміло, що остаточно встановити чіткі межі між вказаними дериватами неможливо. Для багатьох іншомовних дієслів мотивація іменем історично не простежується, а є фактом сучасних словотвірних зв'язків. Лінгвісти переважно більшу увагу приділяють дослідженню іншомовних іменників, базуючись на першорядності поняття, що входить в обіг, а до менш важливих відносять різні процеси, пов'язані з їхнім станом, дією. Однак історичне дослідження дієслівної лексики іноді засвідчує протилежне. Так, наприклад, пам'ятки староукраїнської мови XIV – XVIII ст. фіксують дієслова *ак(к)омодувати* (пол. *akomodować*, лат. *accomodare*) „приспосовуватися” [ІСУЯ, I, 13], *акцептовати* (пол. *akceptować*, лат. *accipere*) „приймати” [ІСУЯ, I, 16], *анімовати* (пол. *animować*, лат. *animare*) „заохочувати, додавати духу, відваги” [ІСУЯ, I, 23], до яких не було відповідних іменників *акмодація, акцепт, анімація* тощо. Тому, з огляду на діахронний аспект, звертають на себе увагу проблеми творення дієслів від іншомовних твірних основ. Для сучасного стану мови не має важливого значення, чи певне дієслово є запозиченим безпосередньо з мови-джерела і встановило зв'язок з іменем, від якого могло утворитися або й ні, чи воно постало від запозиченого імені в українській мові. Для аналізу сучасних словотвірних зв'язків досить того, що дієслово семантично мотивується й структурно виділяється співвідносним іменником [3, с. 31]. Варто відзначити, що на сучасному етапі розвитку мови деякі дієслова іншомовного походження, що співвідносяться з іменниками жіночого роду на **-ія** (*амністія – амністувати, агітація – агітувати*), найчастіше розглядають як такі, що перебувають у відношеннях взаємної мотивації, хоч більшість науковців стверджує, що первинними в таких парах все ж таки є абстрактні іменники.

Отже, о вивченні історичної деривації все ж обмежує можливості застосування сучасних методів дослідження, натомість потребує від дослідника особливої обережності у формулюванні висновків та узагальнень і часто об'єктивно дає змогу визнавати їх лише гіпотетичними. Це обмеження зумовлене насамперед неповнотою, подекуди випадковістю зафіксованого в джерелах матеріалу, а також неможливістю і водночас небезпекою застосування так званого власного мовного чуття.

1. Бевзенко С. Історична морфологія української мови / С. Бевзенко. – Ужгород:

Закарпат. обл. вид-во, 1960. – 415с.

2. *Верхратський І.* Про говір галицьких лемків / І. Верхратський. – Львів, 1902. – 489с.

3. *Городенська К.* Словотвірна структура слова (відіменні деривати) / Л. Гумецька, М. Кравченко. – Київ: Наук. думка, 1981. – 199с.

4. *Гумецька Л.* Нарис словотворчої системи української актової мови XIV – XV ст. / Л. Гумецька. – Київ: Наук. думка, 1958. – 298с.

5. *Житецький П.* Нарис літературної історії української мови в XVII ст. / П. Житецький // *Вибрані праці: Філологія.* – Київ: Наук. думка, 1987. – С. 20 – 138.

6. Историческая типология славянских языков: Фонетика, словообразование, лексика и фразеология / Под ред. А. Мельничука. – Київ: Наук. думка, 1986. – 286с.

7. *Ковалик І.* Про деякі питання слов'янського словотвору / І. Ковалик. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1958. – Ч. 1. – 153с.

8. *Крымский А.* Украинская грамматика / А. Крымский. – Москва, 1908. – Т. 1. – Вып. 2. – 545с.

9. *Мейе А.* Общеславянский язык / А. Мейе. – Москва: Изд-во иностр. лит., 1951. – 491с.

10. *Німчук В.* Суфіксальне творення дієслів, дієприкметників і дієприслівників у верхньонадборжавських говірках / В. Німчук // *Дослідження з мовознавства.* – Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 120 – 139.

11. *Обнорский С.* Очерки по морфологии русского глагола / С. Обнорский. – Москва: АН СССР, 1953. – 215с.

12. *Пагіря І.* Из словотвору дієслова в говірках північно-західної Мукачівщини / І. Пагіря // *Доповіді та повідомлення Ужгородського державного університету.* – Серія філологічна. – 1958. – №3. – С. 53 – 55.

13. *Потебня А.* Из записок по русской грамматике: В 4 т. / А. Потебня. – Москва: Учпедгиз, 1958. – Т. 1 – 2. – 536с.

14. *Русанівський В.* Структура українського дієслова / В. Русанівський. – Київ: Наук. думка, 1971. – 315с.

15. *Юрчук Л.* Питання суфіксального словотворення дієслів у сучасній українській мові / Л. Юрчук. – Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1959. – 99с.

16. *Ягич І.* Рецензія на „Очерк звуковой истории малорусского наречия” П. Житецкого / П. Ягич. – Київ, 1876. – Т. II. – С. 355 – 359.

SP Słownik prasłowiański. – Wrocław etc.: PAN, 1974 – 1991. – Т. 1 – 6.

ІСУЯ Історичний словник українського язика / За ред. Є. Тимченка. – Харків – Київ: Держвидав України, 1930 – 1932. – Т.1. – 947с.

СУМ ХVI – Слоvníк української мови ХVI – першої половини ХVII ст. – ХVII Львів, 1994 – 2013. – Вип. 1 – 16.

Стаття надійшла до редколегії 30. 04. 2017
доопрацьована 30. 06. 2017
прийнята до друку 15. 08. 2017

THE HISTORY OF FORMATION OF VERBAL FORMANT -OVA-> -UVA- IN UKRAINIAN LANGUAGE**Uliana Shtandenko**

*Ukrainian Institute of NAS of Ukraine,
Department of History of Ukrainian language and Onomastics
st. Hrushevskoho 4/704, 01001, Kyiv, Ukraine
tel. (044) 279 56 90*

The article is an example of historical and dialectological sources the process of existence and transition ancient verb suffix *-ova- most common in the modern word-building formants -uva-. Done literature review and submitted observations own research on the subject.

The history of the making of derivative means of denominative verbal word-formation is analyzed in terms of its expression and contents. The semantic and formal properties of units of denominative suffixal word-formative verbs of the old Ukrainian language are revealed, the motivational base of the verbal formations found is determined, a comparative analysis of the old Ukrainian denominative verbal lexicon with the corresponding language phenomena of the previous and subsequent periods has been carried out, and along with the description of modern Ukrainian literary language, its dialects, and other East Slavic languages.

The replacement of the suffix -ова- on -ува- in Ukrainian monuments has been certified rather late. The earliest facts were recorded at the beginning of the XII century, however, they were the most widespread in the XVI – XVIII centuries. Ukrainian writers of the XVII century avoided using -у- in verbs on -ова- though in the national language, no doubt, at that time was heard in these cases also -у- along with -о-. In the phenomenon of the transition of the verb suffix -ова-> -ува- A. Krymsky sees the effect of phonetic and morphological factors. I. Kovalik explains this phenomenon as a morphological factor, which reflected phonetic influences.

It is believed that a large number of grammatical forms of verbs with a base ending in the vowel -у- could not but affect the formation of an undifferentiated form on -ува(ти) (*купу-вати, куп-ува-ти*). On the Ukrainian linguistic basis, the process of transition of the suffix -ова- in -ува- ended in the XVIII century – in the first half of the XIX century, although in some southwest dialects, in contrast to the literary language, verbs with an old formant -ова- are still functioning.

Key words: word-building formants, verbal derivation, -uva- suffix.